

BELÉNYI GYULA: AZ ALFÖLDI VÁROSOK ÉS A TELEPÜLÉSPOLITIKA (1945-1963)

(Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 1996 - p. 211)

BARANYI BÉLA

Tudományosan fontos, egyszersmind aktuális munka kiadására vállalkozott a *Csongrád Megyei Levéltár*, amikor a méltán rangos *Dél-Alföldi Évszázadok* című sorozat 7. köteteként megjelentette *Belényi Gyula*, sok vonatkozásában hiánypótló könyvét. A *Nagyalföld Alapítvány*, az *MTA Szegedi Területi Bizottsága* és a *Szeged Város Önkormányzata* támogatásával napvilágot látott kötet nemcsak tiszteletre méltó *tudományos teljesítményével*, igényes formai kivitelezésével, esztétikus borítójával tarthat igényt széleskörű szakmai érdeklődésre, hanem a témaválasztás *időszerűségével* is, amely alapvetően történeti indíttatású munka esetében különösen figyelmet érdemel. A könyv jól példázza a történeti elemzések által feltárt és a jelenben is zajló folyamatok szoros összetartozását, a múltbeli és a jelenkori változások ok-okozati összefüggéseit.

Kerülve bármiféle erőltetett aktualizálásnak és *prezentizmusnak* még a látszatát is, az előbbi megjegyzések előrebocsátását azért tartottuk fontosnak, mert egy *történeti összefüggésekbe* ágyazott, jórészt településpolitikai kérdéseket vizsgáló munkának számos üzenete lehet - és van - a napjaink nagyhorderejű *terület- és településfejlesztési politikáját*, a gazdasági-társadalmi tér és a településhálózat rejtettebb, regionális nagy- és kistérségi összefüggéseit, jövőjét tervező- alakító elméleti és gyakorlati szakemberek számára. A magyarországi rendszerváltás nyomán megindult sokirányú átalakulási folyamat velejárájaként ugyanis megszorodtak a területi tudományok publikációi, szélesebb körben váltak ismertté a területi politika változó és meg-megújuló elvei. Jelenleg lépett a gyakorlati megvalósítás stádiumába a nemrég elfogadott *Nemzeti Területfejlesztési Törvény*, most formálódik *Országos Területfejlesztési Konceptió* és számos egyéb a térség- és a területfejlesztést, valamint a településhálózat fejlesztési irányait érintő elképzelés.

Nehéz lenne elhallgatni, hogy a hat megyét magában foglaló Alföld gazdaságában és társadalmában a rendszerváltás előtt lejátszódott, s az azóta zajló folyamatok távolról sem kedvezőek a térségnek a fejlettebb régiókhöz (Budapest, Északnyugat-Nyugat-Dunántúl) történő felzárkóztatása számára. Számos jel mutat arra, hogy a régtől fogva meglévő távolságok tovább nőnek, sőt érdemi változás hiányában a visszafordíthatatlan *leszakadás, a területi periferizálódás* veszélye fenyeget kiterjedt alföldi területeket, nagy- és kistérségeket egyaránt. Egy-két kistérségtől eltekintve az alföldi megyék jelenleg is az ország leghátrányosabb helyzetű tájegységei-régiói közé tartoznak. A tét igen nagy, csak a hat alföldi megyében, az ország területének mintegy 40%-án az össznépesség közel egyharmada él. *Belényi Gyula* könyve többek között éppen a konzerválódott és újratermelődött hátrányos helyzet történeti, gazdasági-társadalmi előzményeire irányítja rá a figyelmet.

A szerző jó érzékkel választotta meg témáját, hiszen az Alföldön történelmileg kialakult sajátos településrendszer múltjának és jelenének a vizsgálata már több tudományág hazai és külföldi tudósainak az érdeklődését is felkeltette. Belényi a magyarországi nagyrégió városaiban, illetőleg a funkcionálisan városnak tekinthető 10 ezer lakosnál népesebb településeiben (agrárvárosaiban) a második világháborútól a paraszti társadalmat megrázkódató tömeges kollektivizálás befejezéséig tartó közel két évtized gazdasági és társadalmi változásait elemzi egy hosszabb történeti folyamatba illesztve. Az 1945 előtti előzmények viszonylag részletes vizsgálatával nemcsak a történetiség elvének igyekezett eleget tenni, hanem megítélhetővé kívánta tenni, hogy az 1945-1963 közötti korszak változásaiból mi tekinthető egy hosszabb ideje tartó történeti tendencia kifejeződésének, illetve folytatásának, és mi eredeztethető döntően az elemzett időszak sajátos politikai, társadalmi-gazdasági viszonyaiból. (A történeti előfeltételek bemutatására "Az örökség: a kapitalizmuskori városfejlődés mérlege" című első és "A megújulás esélyei és korlátai a második világháború után" című második fejezetben kerül sor.)

A könyv legfőbb érdeme, hogy sikeresen valósítja meg benne a szerző azt a nyilvánvaló tudományos célt, hogy feltárja és bemutassa a sajátos alföldi településtípusban élő, az 1940-es végén már több, mint másfél milliós összlélekszámú helyi társadalmak reagálását azokra az 1945 utáni viharos politikai, gazdasági, társadalmi és urbanizációs változásokra, amelyek gyökeresen átalakították a városfejlődés feltételeit Magyarországon. Az alapvetően társadalomtörténeti-várostörténeti jellegű kutatási feladat, a negyvenes évek végére kialakult politikai rendszer sajátosságaira való tekintettel, csak úgy volt teljesíthető, hogy ha bemutatja az 1949-1963 közötti országos terület- és településfejlesztési politika történetét, illetőleg annak a regionális hatásait is. Aligha véletlen, hogy a könyv mind tartalmában, mind terjedelmében legtekintélyesebb, s kétségtől legfontosabb, egyszersmind legszínvonalasabban megírt, itt-ott lebilincselően érdekes és olvasmányos része "A városfejlődés politikai feltételeinek gyökeres átalakulása 1948 után" címet viselő harmadik fejezete.

Az öt részre tagolt, széles forrásbázisra épülő fejezetben az 1949 és 1953 közötti felülről vezényelt, s meglehetősen önkényes terület- és településfejlesztési politika törekvéseit, a szovjet gyakorlatból átvett rajonírozási terveket, az igazgatási reformtervekre és modernizációra vonatkozó különféle elképzeléseket, valamint az 1957-1963 közötti településpolitikai korrekciókat mutatja be és értékeli a szerző. Ebben a fejezetben markánsan jut kifejezésre a könyv egyik alap gondolata, hogy az alföldi (agrár) városok egy dinamikus növekedési szakaszba csak a gazdasági funkciók megújulásával léphettek volna, amely ebben az időszakban egyet jelentett volna az iparosodással. Ám az utóbbi csak fölöttébb tévován, felemásan és ellentmondásosan érintette az alföldi városokat. Mi sem jellemzőbb a kialakult, mármár anakronisztikus helyzetre, hogy a hatalmas volumenű, extenzív iparosítás "hőskorában", az első ötéves terv időszakában (1950-1954) az ország összes beruházásainak csupán 7,3%-a, de az évtized végén is kevesebb, mint 10%-a jutott az ország területének mintegy kétötödét elfoglaló és a lakosság 33%-ának otthon adó Alföldre, miközben az új munkahelyek 50 százaléka Budapesten létesült.

Nyilvánvaló tehát, hogy 1950 és 1963 között a régióba irányuló mezőgazdasági, az ipari és az egyéb beruházások összege nem volt arányban az érintett megyék által

a nemzeti jövedelemből megtermelt értékek nagyságával. A *túlnyomórészt agrár jellegű régióban* a városok - a kisebb településekről nem is szólva -, urbanizációs infrastrukturális és kommunális fejlesztésének a rovására végbement feszített és erőltetett ütemű extenzív, egyszersmind aszimmetrikus, Budapestre és néhány vidéki nagyvárosra irányított iparosítás olyan *"túlurbanizációs"* folyamatot eredményezett, amely legalább ennyire *"alulurbanizációs"* tendenciákat is magában hordozott. A *korabeli terület- és településfejlesztési politika* a beruházások koncentrálására törekedve a rendelkezésre bocsátott beruházási erőforrásokat csak egy-két város vagy kiemelt központ (elsősorban a megyeszékhelyek) fejlesztésére fordította, a települések többségét, köztük az *alföldi agrárvárosokat gyakorlatilag hanyatlásra kárhoztatta*. Mindez számottevően hozzájárult az Alföldön a *területi egyenlőtlenségek és hátrányok akkumulációjához, kiterjedt térségek marginalizálódásához, a városfejlődés ütemének "késleltetéséhez"*.

A könyv egyik jelentős tudományos eredménye éppen az, hogy az 1948-1963 közötti településpolitikai történetének elemzésével feltárja az alföldi, elsősorban agrárvárosok fejlődésére gyakorolt, zömmel kedvezőtlen következményeket. A szerző részletekbe menően tárgyalja és követi végig azt a folyamatot, amelyben a *különböző terület- és területfejlesztési koncepciók és maga, a negyvenes évek végétől egyoldalúvá és szélsőségesé torzult politikai (irányítási) gyakorlat, a "magasba szárnyaló" gazdaságpolitikai céloknak, az erőltetett ütemű, extenzív voluntarista iparosítás koncepciójának vetették alá a településfejlesztés kérdését, különösen ami a történelmileg kialakult sajátosságokkal bíró (tágas határ, nagy külterületi népesség, tanyás megtelepedés, magas paraszti hányad a helyi társadalmon belül) alföldi városokat, agrárvárosokat illetve. A szerteágazó kérdéskörből máig ható következményei és számos aktualitása (pl. a demokratikus önkormányzatosság megteremtése) miatt az alföldi településviszonyok szempontjából rendkívül fontos, ám a *"fordulat éve"* utáni *monolitikus politikai rendszer* viszonyai között kudarcra ítélt reform elképzelések közül különösen két probléma, a *tanyakérdés* (községesítési politika) és a *"városmegyés" közigazgatási modell* részletes kifejtésével és bemutatásával számíthat ma is közérdeklődésre a könyv.*

A népesség területi megoszlásával kapcsolatos problémák közül az alföldi-tiszántúli területek legegységesebb gondja hosszú ideig a *tanyakérdés* volt. A 40-es évek legvégén a kor vezető igazgatáspolitikusai részéről már határozott koncepciók születtek a tanyakérdés "végleges megoldására", a "tervgondolkodást akadályozó" településtípus felszámolására. A magyar tanyarendszer átalakításának, illetőleg felszámolásának elősegítésére hozták létre 1949 februárjában az *Országos Tanyai Tanácsot*, amely a probléma megoldását nagyarányú beruházásokkal, állami *rendszabályokkal* (a tiltás és támogatás eszközeivel) az általános *tanyaközpontosításban és községesítésében*, vagyis a szétszórta települések felszámolásában, egyes tanyaközpontok községi rangra emelésében látta. Mindez főleg a szűkebb értelemben vett tanyás vidékekre, az alföldi megyékre terjedt volna ki. A tervezett 242 tanyaközpontból mintegy 200 létesült az Alföld másfélmillió holdnyi területén, közvetlenül érintve a külterületi lakosság 300-350 ezres tömegét.

A kétségkívül nagyvonalú, de erőszakolt elképzeléseknek azonban hiányoztak a társadalmi-gazdasági feltételei, s az érintett tanyai népesség vonakodott tőlük. Az

Alföldön történetileg egyébként *anorganikus*, a tanya és a város közötti átmeneti formára, a *tanyaközpontok létesítésére* irányuló tervek érhető módon nem realizálódtak. Ilyen körülmények között 1952-53-ra nemcsak a tanyaközpontok létesítése és fejlesztése maradt el, hanem megszűnt az Országos Tanyai Tanács is. "Mindössze" annyi történt - persze ez nem kevés -, hogy a *tanyak társadalmának mobil eleme*, ha éppen a mezőgazdaság szocialista szektorába nem lépett át, részben a nincstelen sorból szabadulás igényével, részben gazdaságát és a paraszti sorsot feladva, a "szocialista iparosítás" révén az idő tájt bőven kínálkozó városi munkát keresett magának, *ingázott vagy pedig végleg elvándorolt a tanyáról*.

Az 1945 és 1950 között megfogalmazott igazgatási reformtervek, modernizációs elgondolások, illetőleg a már kidolgozott igazgatási reformok közül az alföldi településviszonyok szempontjából a *Bibó István és Erdei Ferenc* által képviselt, a Nemzeti Parasztpárt nevében tett javaslat érdemel megkülönböztetett figyelmet. E "*városmegyés*" igazgatási reformterv modelljéül ugyanis éppen az *alföldi tanyás városok* szolgáltak (a tervbe vett városmegyék közel fele, számszerint 41 az Alföldre esett volna). A Bibó István által kezdeményezett közigazgatási modell az ország akkori 25 vármegyéje és 151 járása helyett *98 városmegyére* akarta osztani az országot (azokon a vidékeken ahol még nem alakultak ki a városok, ott az arra legalkalmasabb, központi helyen fekvő községek várossá fejlesztésével). Ezek fölött *középső igazgatási (afféle "tartományi") szintként hét országos területet* akart létrehozni, ami térben szétosztotta volna a központi hatalmat, illetve államigazgatást. A tervezet egyik, központi gondolata tehát a *közigazgatás egyszerűsítése és decentralizációja* volt. Nem nehéz észrevenni hasonló törekvéseket a mai regionális, kistérségi fejlesztési stratégiák és programok kidolgozása során, például a *hat nagyrégiós területi statisztikai tervezési egység*, a NUTS II és a 138 kistérségi statisztikai körzet és az önkormányzatiság rendszerváltás utáni megerősödése között) Helyesen hangsúlyozza a szerző, hogy "...Bibók elgondolásának az egyik leglényegesebb eleme: az ország társadalmát úgy kívánták bekapcsolni az urbanizációs és egyben a polgárosodási folyamatokba, hogy közben ne rombolódjanak szét a helyi társadalmak, az ott élők ne kényszerüljenek tömegesen elvándorolni és egyetlen (esetleg néhány) nagyvárosba tömörülni, hanem megfelelő gazdasági feltételekkel párosulva maguk a helyi társadalmak urbanizálódjanak és polgárosodjanak." (111-112. o.).

Könnyű belátni, hogy megvalósulása esetén ez a koncepció milyen nyereség lehetett volna az alföldi települések fejlődése szempontjából.

A szerző új összefüggések felvillantásával kíséri végig azt a folyamatot, amelynek végeredményeként a *mélyen demokratikus elkötelezettségű*, a helyi társadalmak érdekeit előtérbe helyező reformterv, a városi és a városkörnyéki társadalom "egybeszervezését" célzó elgondolás, noha kezdetben taktikai megfontolásból az MKP is támogatta, *1947 után immáron elvi okok miatt szükségszerűen futott zátonyra a baloldali erők győzelmét előrevetítő politikai küzdelmek sodrában*. A sajátos magyarországi viszonyokra kidolgozott *városmegyés javaslat keresztvezette* volna ugyanis az "ügynevezett önkormányzatisággal" a demokratikus centralizmus doktrínáját szembeállító proletárdiktatúra, *monolitikus jellegű politikai rendszerének a kiépítését, amelynek "osztályharcos" felfogásával nem volt összeegyeztethető a demokratikus önkormányzatiság eszméje*. Az 1950-ben szovjet

mintára megvalósított *megyereform* és az ugyanekkor bevezetett *tanácsrendszer* a központi és a helyi hatalom viszonyában az előbbi abszolút túlsúlyát jutatta érvényre.

Végül Belényi Gyula elismerésre méltó eredményeket ért el könyvének "*A gazdaság és társadalom 1948-1963*" címet viselő zárófejezetében az alföldi agrárvárosok gazdasági alapfunkcióinak a változásával összhangban zajló *társadalmi átalakulási folyamatok* ábrázolása, a társadalmi-foglalkoztatási átrétegződés bemutatása, illetőleg a szélesebb értelemben vett *társadalmi struktúraváltozás* főbb jellemzőjének a *leírása terén is*. A szerző különösen nagy súlyt helyez a paraszttársadalom gyötrelmes átalakulásának a bemutatására, feltárva többek között a gazdagparaszti réteg lesüllyedésének, valamint az Alföldön, beleértve a városok nagy részét is, az 1949-1963 között elszenvedett hatalmas vándorlási veszteségnek az okait és következményeit. Az egyidejűleg lejártszódott gyors ütemű *foglalkozási átrétegződés* eredményeként a tízezernél népesebb alföldi települések mezőgazdasági népesség aránya a például az 1949. évi 53%-ról 1970-ig 28%-ra csökkent.

A gazdasági és társadalmi-strukturális viszonyok változásai alapján joggal jut el a szerző a végső következtetésig, hogy az 1945 és 1963 közötti időszakban az alföldi (*agrár*) városok *történelmi eredetű sajátosságai halványodtak ugyan* (agrárvárosi jelleg, nagy határ, jelentős külterület és tanyás népesség stb.), *ám az öröklött vonások távolról sem tűntek el*. Az agrárjellegtől való távolodás a korábbi várakozásokkal és politikai ígéretekkel ellentétben, *nem vonta maga után a települések gyors urbanizációját és polgárosodását, következésképpen az ország fejlettebb részeihez való felzárkózását sem*. Tovább folytatva a szerző gondolatmenetét könnyű felismerni benne a *halmozottan hátrányos helyzet, a területi egyenlőtlenségek kialakulásának, a társadalmi-gazdasági leszakadás történelmi előzményeit és okait*.

Összességében *Belényi Gyula* munkája a megújuló *regionális történetírás* egyik széles forrásbázisra támaszkodó, (*színvonalas*) *tudományos eredménye, az Alföld-kutatás méltán jelentős teljesítménye*. A könyv egyszersmind fontos adalék a ma is meglévő súlyos területi egyenlőtlenségek és hátrányok történeti, gazdasági-társadalmi és politikai előzményeinek a tanulmányozásához. Témája és *interdiszciplináris jellege* miatt egyaránt számíthat a történettudomány, a társadalomtörténet, a társadalom- és településföldrajz, s nem utolsósorban pedig a területfejlesztés kérdéseivel foglalkozó elméleti és gyakorlati szakemberek - és olvasók - érdeklődésére.